

קיסריה

אין עוררין על כך שקיסריה הינו ישוב מיוחד. התמזל מזלי להתגורר בישוב מעל ל-20 שנה, ובו זכיתי לגדל את שלושת בניי. השילוב בין הים, העיר העתיקה, והישוב המודרני המיוחד - הופך את קיסריה לאחד מהמקומות היפים ביותר למגורים בארץ. העיר העתיקה מרתקת ומרשימה, והסויר בה הינו בעל נופך רומנטי משהו. ההיפודרום והתיאטרון הגדולים משתלבים עם רסס גלי הים, והמטיילים בהם חשים כעוברים במנהרת הזמן.

מאמר זה מתמקד בתקופות והאירועים החשובים ביותר שקרו בעיר זו. מבין שלל המבנים העתיקים נתמקד בחשובים שבהם - התיאטרון, ההיפודרום, ואמות המים. מבנים מעין אלו ניתן למצוא במספר מקומות נוספים בארץ, וזו הזדמנות מצוינת להרחיב אודותיהם.

במקום בו נמצא כיום הישוב קיסריה, שכנה בשלהי התקופה הפרסית עיר נמל צידונית קטנה הנקראה "מגדל סטראטון", אשר הייתה כלולה למשך זמן קצר גם בממלכתו של מלך החשמונאים אלכסנדר ינאי. בשנת 30 לפנה"ס העניק הקיסר אוגוסטוס את האזור להורדוס - המלך היהודי מטעם הרומאים. בין השנים 22 ל-10 לפנה"ס בנה בה הורדוס עיר גדולה ומבוצרת, הכוללת נמל גדול ומפואר שהיווה מרכז לסחר עם מדינות מעבר לים. העיר נקראה על שם הקיסר - "קיסריה אוגוסטה".

הורדוס החליט על בניית העיר ממספר סיבות:

1. מתוך רצון להתקרב לנוכרים ולשלטון הרומאי, הקים הורדוס עיר חדשה ונמל משוכלל ביותר עבור הנכרים: היוונים, הסורים, הרומאים, והשומרונים. הוא סמך על אוכלוסיות אלו יותר מאשר על היהודים, שמעולם לא קיבלוהו ולא השתחררו מאהדתם לבית חשמונאי. היהודים ראו בהורדוס מלך לא לגיטימי - שליח הרומאים שהמליכוהו על יהודה, והוא מצדו חשש שהיהודים מתכוונים לפגוע בו.
2. נמל קיסריה שיחרר את הורדוס מהתלות בנמל יפו שנשלט בידי היהודים, יריביו המרים, וסיפק לו נמל שכולו בשליטתו.
3. הואיל ותמיד חש מאוים, הורדוס הכין לעצמו מקומות מפלט לשעת צרה, כולל בהרודיון, מצדה, ועוד. אחת מהסיבות להקמת קיסריה היה מפלט מהיר מיהודה דרך הים.
4. כפי שנהג אוגוסטוס, גם הורדוס רצה להיכנס לדפי ההיסטוריה ולהצטייר כשליט נאור ומתקדם, המציג מפעלי בנייה מפוארים לרווחת נתיניו.

לאחר **אחת עשרה שנות בניה**, התקבלה תוצאה מרשימה. יוספוס פלביוס, היסטוריון בן התקופה, איננו חוסך מילים בתיאור המעוף והממון אותו השקיע הורדוס בבניית העיר והנמל:

"הוא בחר לו על שפת הים עיר אחת אובדת, ושמה מגדל סטרטון, כי הייתה יפת נוף וראויה להתכבד, ובנה מחדש את כולה אבנים לבנות וקשט אותה בארמון מלכים נהדר, ובו הראה לכל את תמונת רוחו הגדולה, כי בכל חוף הים בין דאר ובין יפו, לא היה נמל לאניות... המלך לא חס על הכסף ועל העמל הרב ברצותו לכבד את אוהביו וכבש את איתני הטבע והקים במקום ההוא נמל גדול מנמל פירוס... ולמול פי הנמל מתנשא היכל הקיסר בראש גבעה, והוא נפלא בגדלו וכליל יפי, ובקרבו פסל ענק תבנית הקיסר, שנעשה כדמות פסל זאוס אשר באולימפיה..." (מלחמת היהודים, א, כא, ה-ז).

קיסריה אכן נבנתה ברוב פאר. בתקופה הרומית הייתה קיסריה העיר הגדולה בארץ ומושבם של הנציב וחיל-המצב הרומי. העיר הייתה מיושבת אוכלוסייה מעורבת של יהודים, שומרונים, ונוכרים, ולעיתים קרובות פרצו סכסוכים בקרבם.

תקופת הנציבים

לאחר מותו של הורדוס (4 לפנה"ס) עלתה קרנה של קיסריה, ובשנת 6 לספירה, לאחר שהודח ארכילאוס בן הורדוס, היא הפכה למקום מושבם של נציבי יהודה הרומיים. מזמן זה הופכת קיסריה לבירת הארץ למשך כמעט 600 שנה. בעיר התגוררה אוכלוסייה מעורבת, אך בעלת צביון נוכרי מובהק. תושבי העיר היהודים סבלו לעתים קרובות מהתנכלויות שכניהם הנוכרים, ומתיחות מתמדת שררה בין אוכלוסיות אלו. בימי הנציב פליקס פרצו בה מהומות דמים ובימי גסיוס פלורוס, בשנת 66 לספירה, שרשרת אירועים סמוך לבית הכנסת בעיר הביאה לפרוץ מהומות דמים בין יהודים לנוכרים, אשר נתנו את האות לתחילתו של המרד הגדול. בית הכנסת הנ"ל כונה לאחר מכן במקורות "כניסתה דמרדוטה". בימי מרד בר כוכבא הייתה קיסריה בסיס האספקה הראשי של הצבא הרומי, ומאוחר יותר הוצאו להורג בעיר כמה מעשרת הרוגי מלכות, ובהם רבי עקיבא, אשר את זכרו משמר הישוב הסמוך "אור עקיבא".

בקיסריה אף ארע אירוע חשוב בתולדות האימפריה הרומית - שם אספסיאנוס הוכתר ע"י לגיונותיו: "כך התאספו כולם יחדיו, עודדו איש את רעהו, קידמו את פני אספסיאנוס בשם "אימפרטור", והפצירו בו להציל את המדינה העומדת בפני סכנה. אספסיאנוס אמנם זה זמן רב לחם לשלום המדינה, אך מעולם לא התכוון להשיג את השלטון לעצמו. אבל כאשר סירב [לדרישתם] לחצו עליו מפקדי צבאו ביתר שאת.. ומאחר שלא התרצו, נעתר לבסוף לחייליו אשר הכריזו עליו כאימפרטור" (מלחמת היהודים, ד, י, ד).

אספסיאנוס ובנו טיטוס היו אלו אשר דיכאו את המרד הגדול, הרסו את בית המקדש, ובהמשך בנו את הקולוסאום ברומא. לאחר חיסול המרד היהודי טיטוס עורך שעשועי המתת שבויים יהודים בקיסריה, פיליפי, וקיסריה מריטימה. לכבוד יום הולדתו של אחיו, עורך הוא טבח מיוחד בקיסריה של 2,500 שבויים יהודים (מלחמת היהודים ז, ג, א).

הארמון

קיסריה בתקופה הרומית המאוחרת, והביזנטית

חשיבותה האזורית של קיסריה הלכה וגדלה. מקיסריה יצאו הלגיונות הרומים לדיכוי המרד היהודי הגדול, ותושביה שוחררו ממיסים רבים כמות תודה על עזרתם. לאחר חורבן בית שני הפכה קיסריה לבירת הפרובינציה הרומית "יודיאה". בתקופה הרומית המאוחרת, בימי ספטימיוס סוורוס, עלתה העיר למעמד מטרופולין וכונתה "מטרופולין של הפרובינציה סוריה פלשתינה".

בתקופה הביזנטית מגיעה העיר לשיא גודלה, ושומרת על חשיבותה כבירה. חומת העיר הייתה באורך 2.6 ק"מ, וסה"כ תושביה מוערך בכ-100,000 איש (רק לשם השוואה כיום מתגוררים בה כ-5,000 תושבים). בהתאמה לכך היה לבישוף העיר מעמד של "הבישוף המטרופוליטני" - מעמד חשוב יותר משל בישוף ירושלים.

לאחר המרד הגדול הוכרזה קיסריה ע"י חכמים יהודים כבלתי טהורה בשל אופייה הנוכרי, בנוסף להוצאות להורג של יהודים שנערכו בעיר בסוף המרד. העיר אף לא נחשבה בעיני היהודים לחלק מתחומי ארץ ישראל.

ברם לאחר מרד בר-כוכבא השתנה היחס לעיר: היא הוכרזה שוב כחלק מארץ ישראל, ויהודים שגלו מחבל יהודה החלו מתיישבים בה. רבן שמעון בן גמליאל הכיר את קהילת קיסריה כשומרת על מצוות מסוימות בקפדנות. ר' יהודה עודד התיישבות יהודים בערים מעורבות, ולשם כך העניק זכויות הלכתיות מסוימות ליושבי הערים, כגון שחרור מטומאת גוים וטומאת מתים. בימיו גם פטר הוא את יהודי קיסריה ממעשרות ושביעית. מנגד בימים אחרים חויבה הקהילה במעשרות, אפילו על סחורה שהגיעה מחו"ל דרך הנמל. בקיסריה **חבורה מסכת נזיקין**, כנראה על ידי הגוף "רבנן דקיסרי" המופיע בכמה מקומות בתלמוד. מחכמי קיסריה: ר' הושעיה, ר' אבהו, ר' יוסי בן חנניה, ר' יצחק נפחא, ר' חנינה בן פפא, ר' יוחנן, ר' אלעזר, ר' שמעון, ריש לקיש, ר' אמי, ר' זרקון, ור' חזקיהו. סה"כ **מוזכרים 140 חכמי קיסריה בתלמוד**.

חלק מיהודי קיסריה היו אמידים, אך היו גם אלו שירדו מנכסיהם. כך מסופר על ר' אבהו ששילם חובותיו של יהודי שאיבד נכסיו ועמד למכור עצמו כגלדיאטור. ההיסטוריה חוזרת - גם כיום מתגוררים ביישוב עשירים וכאלה שאיבדו את כל הונם.

הנצרות בקיסריה הרומית-ביזנטית

בשנת 196 לספירה מתקיימת בעיר מועצה נוצרית חשובה בראשות הבישוף הראשון של העיר - תאופילוס. בין השאר הועידה מחליטה שיום ראשון של פסח, המנציח את תחייתו של ישו, יצוין תמיד ביום ראשון. בהמשך **מנהג זה הפך לנוהג בכל קהילות תבל, ועד ימינו**. בקיסריה התגלתה כתובת שמזכירה את **פונטיוס פילאטוס**, נציב יהודה בשנים 26 עד 36 לספירה, **ששפט וצלב את ישו**. בשנת 39 מתרחשת בעיר תפנית חשובה בתולדות הנצרות - **הפגאן הראשון מתנצר** כאשר פטרוס מנצר את קורנליוס, שר צבא רומי. בשנים 60 עד 62 לספירה נכלא בקיסריה השליח **פאולוס התרסי**, לפני שנשלח להישפט ברומא. קיסריה הייתה מרכז ללימודי נצרות, ויעד לצליינות. באמצע המאה השלישית, בעת שהנצרות הייתה עדיין דת נרדפת, הקים בקיסריה המלומד **אוריגינס** ספרייה ומוסדות חינוך. **אוסביוס** ששימש כאב כנסייה והבישוף של קיסריה בסוף המאה ה-3 ותחילת ה-4, כתב ספר על תולדות הכנסייה ותולדות המרטירים - **האונומסטיקון**.

קיסריה המוסלמית

בשנת 640 נכבשת קיסריה ע"י הערבים לאחר מצור של שבעה חודשים. תחילה קיסריה אינה אטרקטיבית - מועאויה, החליף האומאי הראשון, הוציא הנחיה שלא לרכוש אדמות בתחום קיסריה מכיוון שהן ביצתיות. בהמשך יחס זה משתנה והישוב במקום מתחדש בעת שהערבים סותמים במכוון את הנמל הפנימי ביותר, ובונים שכונה במקום. בזמן זה מתפרנסת העיר, בין היתר, מכתישת רבים מפסלי העיר ולוחות השיש שבה לסיד. כנראה שכבר בתקופה זו פורקו כל מושבי התאטרון לשם כך. מוקדסי, גאוגרף מוסלמי בן התקופה, מתאר את העיר כאטרקטיבית ביותר: **"על חוף הים הביזנטי אין**

עוד עיר יפה ממנה, ראויה לתהילה ומשופעת בכל טוב כקיסריה. יש בה שפע של מותרות והיא מלאה במוצרים שימושיים, מיקומה נח ופירותיה מעולים. וכמו כן מפורסמת בשל חלב התאואים (ג'מוסים) ולחמה הלבן".

קיסריה הצלבנית

קיסריה נכבשה במסע הצלב הראשון. הצלבנים חלפו על ערי החוף ובשנת 1099 כבשו את ירושלים. באותה שנה סועד גוטפריד מביוון עם מושל קיסריה, וכורת עמו ברית על מנת לשמור את רוב כוחותיו לקרב על ירושלים. אולם בסוף הארוחה מת גוטפריד בפתאומיות. בשנת 1101 בלדווין, אחי גודפריד, סבר (כנראה בצדק) כי אחיו הורעל. עקב כך כבש העיר לאחר שבועיים של מצור, וטבח בתושביה, כולל במסגד העיר. שלל הכיבוש כולל כמויות גדולות של פלפל, אך חשוב מכך - את "הגביע הקדוש". צלבנים מגנואה מוצאים כלי זכוכית ירוק שזוהה כ"סאנג ריאל" - הגביע הקדוש, כלי היין שכביכול שימש את ישו בסעודה האחרונה, ולו נוספו אגדות רבות נוספות. הגביע מוצג עד היום בכנסיית סנט לורנצו שבגנואה, איטליה. הממלכה הצלבנית נפלה ב-1187 בקרב קרני חיטין.

ב-1191 נערך מסע הצלב השלישי, בראשות ריצ'רד לב הארי. הצלבנים כבשו את רצועת החוף, ועכו הפכה לבירה.

ב-1251 נבנה הביצור המפואר, במתכונת אותה אנו רואים היום, ע"י לואי התשיעי מצרפת במהלך מסע צלב. הביצור האדיר התנוסס לגובה של 22 מטר מתחתית החפיר ועד ראש החומה. יש לציין כי העיר הצלבנית מימי הביניים שהוקפה בחומה היתה קטנה יחסית לעיר הרומית המקורית.

בשנת 1295 הממלוכים, בהנהגת בייברס, כובשים את העיר. הביצור היה מתוחכם ועל מנת לכבוש את העיר היה צורך לחצות חפיר וגשר מורם. אך הממלוכים לא פנו לשער. בייברס ריכך את העיר ותושביה בבליסטראות, ומכיוון שבעיר היו מעט צלבנים - לא היה להם כל סיכוי. לאחר הריכוך טיפסו הלוחמים על הקירות בסולמות וחבלים וכבשו את העיר. הממלוכים שמו להם למטרה לגרש את הצלבנים מאזור החוף, ובייברס פקד על חייליו להרוס את העיר עד היסוד. קיסריה נותרה בחורבנה מזמן הכיבוש הממלוכי ועד סוף המאה ה-19.

הכפר הבוסני בקיסריה

ב-1878 הקיסרות האוסטרו-הונגרית פולשת לבוסניה. המוסלמים שבעבר התעמרו בנוצריי המקום, חוששים מנקמה, ובסיוע הסולטן התורכי הם בורחים לארץ ישראל. חלקם מתיישבים בפרדס חנה, אך בשל הקדחת הם עוברים לקיסריה כעבור שנתיים (1884), ושם מקימים כפר בשם "קיסאריה". בשיאו מגיע הישוב ל-15 בתי אב ושני מסגדים.

ב-1913 אחמד בק, בוסני החי בקיסריה, מאכיל את יוניו ועל רגלי אחת מהן הוא מגלה מכתב מוצפן של ניל"י - מתחרת יהודית המסייעת בחשאי לבריטים. הדבר מוביל לחשיפת הרשת, כולל מעצר שרה אהרונסון ועינוייה, עד להתאבדותה.

בימי הביניים ימי השלטון התורכי נשדדו עתיקות קיסריה בקנה מידה נרחב. הקרבה לים אפשרה שוד של פסלים גדולים, שאותם ניתן היה לשנע בדרך הים בלבד. ההערכה היא שהעמודים בכנסיית סנט מרקו בוונציה מקורם בקיסריה. כמו כן, מורכבת חאן אל עומדאן (אכסניית העמודים) בעכו מעמודים שודים מקיסריה. עמודיה מעטרים גם את המסגד הגדול ביפו (אחמדיה). סוקרים מתעדים כיצד הבוסנים במקום התפרנסו ממכירת אבנים מעתיקות קיסריה.

העת החדשה

החל מהמחצית השנייה של המאה ה-19 רכשה משפחת רוטשילד קרקעות רבות, בהן אדמות קיסריה, כחלק מהמאמץ להחזרת היהודים לארץ ישראל. עם הקמת המדינה העניקה משפחת רוטשילד את

מרבית אדמותיה ברחבי הארץ כמתנה למדינה, כולל המושבות, הישובים, קיבוצים והמפעלים אשר נבנו על קרקעות אלו. בצורה זו **קיבלה המדינה את המתנה הנדל"נית הגדולה ביותר אשר אי פעם ניתנה לה.**

בסוף שנות ה-50 תרמה משפחת רוטשילד למדינה גם את אדמות קיסריה, תוך הקמתה של "קרן קיסריה אדמונד דה רוטשילד", כאשר המדינה שותפה בבעלות על הקרן.

מקורות הקרן הם המקרקעין באזור קיסריה אשר אותם מפתחת ומשביחה "החברה לפיתוח קיסריה". את רווחיה מפיתוח הישוב והשבחת נכסיו מעבירה החברה לפיתוח קיסריה אל קרן רוטשילד קיסריה, וזו תורמת את רווחיה למוסדות חינוך והשכלה גבוהה בכל רחבי הארץ. **מאז הקמתה תרמה קרן רוטשילד קיסריה מאות מיליוני שקלים למוסדות ולגופים רבים ומגוונים בכל רחבי המדינה, והיא ממשיכה לעשות זאת גם כיום.**

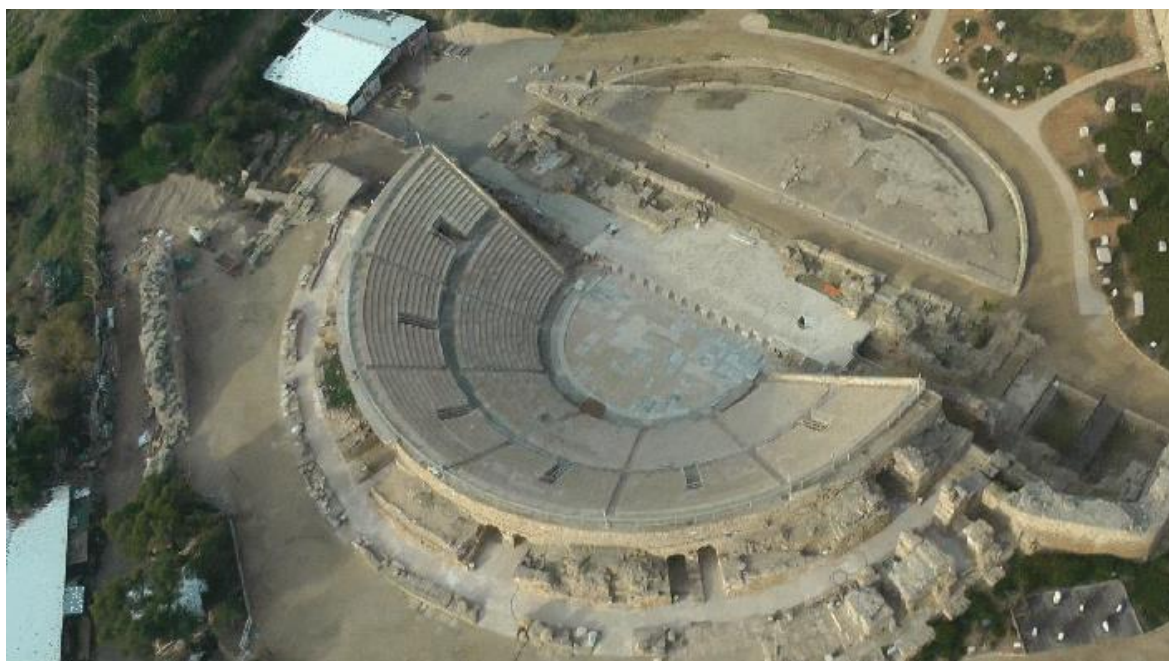
שדות ים

בשנת 1940 מוקם קיבוץ שדות ים ליד עתיקות קיסריה (בדיעבד - על פני חלקה הדרומי). בעת הקמתו נודע הקיבוץ בדיג, וכיום בעיקר במפעל "אבן קיסר". על חבריו נמנים הסופר אהרן מגד וחנה סנש. חנה סנש הייתה עולה מהונגריה שהתנדבה לצנוח באירופה במסגרת המאבק בנאצים, אולם נתפסה והוצאה להורג. במהלך שהייתה בקיסריה כתבה מספר שירים, כאשר הידוע שבהם הוא "הליכה לקיסריה": "אלי, אלי שלא יגמר לעולם. החול והים, רשרוש של המים, ברק השמיים, תפילת האדם".

האתרים שניתן לראות בברור מהאוויר והמומלצים לביקור

נמל סבסטוס

בנית הנמל היה מבצע הנדסי יחודי וראשוני בתקופתו, ואחד מהפרויקטים המשמעותיים של הורדוס. לצורך בניית הנמל נבנו **דוברות** בגובה 6-7 מטר המולאו **אפר וולקני** יחד עם אבני גיר וסיד, שהתגבשו לבטון עם השקיעה בים. הן הושטו למקום השקעתן כחלק מהמזח, והושקעו בתוך המים אחת על גבי האחרת, והאחת בסמוך לאחרת, עד שעברו את מפלס הים כדי ליצור את המזחים ושוברי הגלים הענקיים. ההערכה היא שבמונחים של היום, הסתכמה עלות הפרויקט ב-**300 מיליון דולר**. הפרויקט הצדיק את **עצמו מבחינה כלכלית**.

התיאטרון

מהקדומים שבתיאטראות שהתגלו בארץ. התיאטרון נבנה בתקופתו של הורדוס והיה פעיל במשך מאות שנים - עד התקופה הביזנטית. מיקומו נבחר באופן קפדני ביותר, והוא הכיל כ-4,000 מושבים. זהו התיאטרון הראשון שנבנה בארץ ישראל והוא פעיל עד היום.

התיאטרון הינו תרומה מרכזית של התרבות היוונית-רומית. זהו אחד היסודות האיתנים של תרבות זו, ומשפיע על חיינו עד היום. מקורה של המילה "תיאטרון" מיוונית (θεατρον) הוא מקום מושבם של הצופים (αμαξον = אני צופה). התיאטרון בנוי משלושה חלקים: מערכת מושבים, בימה, ואורקסטרה.

זהו נושא תרבותי מרתק ומורכב המעורר שאלה: **מדוע קם אדם ומחפש את עצמו למשהו אחר?** הנושא מחבר אותנו לתפקידי המסכה, שאיננה רק מסתירה, אלא גם חושפת משהו באישיותו של האדם. התיאטרון החל את דרכו כפולחן דתי ולא כאירוע תרבותי, ממש כשם שהספורט החל כפולחן לאפולו. החיבור בין תיאטרון ופולחן יישאר לנצח, למרות הפיחות החד שחל בו.

בכדי להבין את מקור התיאטרון נחזור לשורשיו.

התיאטרון נוסד ביוון העתיקה, והתפתח ופרח מהמאה ה-6 לפנה"ס ועד המאה ה-2 לפנה"ס. מבני התיאטרון היווניים נבנו תמיד על טופוגרפיה משופעת, שאפשרה לבנות יציעים בצורה נוחה וללא הרבה מאמץ. התיאטראות היו בנויים מהרבה שורות מעוגלת של ספסלים, אחת מעל השנייה, המתמקדות בבמה. צורת המושבים הייתה בדרך כלל קצת יותר מחצי מעגל. התיאטרון היווני השתמש בנוף הטבעי כחלק מהתפאורה ונתפס כדבר המשתלב בטבע בהרמוניה. לתיאטרון מספר מרכיבים הכוללים את המקום, הסיפור (מיתולוגיה), השחקן, והקהל. זהו המקום שבו נתנו ביטוי לתלאותיו של דיוניסוס, אל היין, שהיה אל נערץ במאות ה-13 וה-12 לפנה"ס. היוונים אימצו את המסורות ופיתחו את דמותו.

דיוניסוס (ברומא היה קרוי בכחוס), הוא אל שגילם את מחזור הטבע והפריון. מתוקף תפקיד זה נוצרה זהות חזקה בינו לבין גפן ויין. במסורות המאוחרות יותר נעשה דיוניסוס אל אולימפי הקשור בכל הדברים המשחררים את הנפש מן הגוף ומייצגים חיי הוללות: יין, מוזיקה, אהבה, תיאטרון, שינה ומוות. סיפורו של דיוניסוס הוא סיפור מיוחד במינו: דיוניסוס היה בנם של זאוס, ראש האלים, וסמלי - נערה בת תמותה, שהייתה בתו של מלך תבאי. אשתו של זאוס, הרה, קנאה בקשר של זאוס וסמלי, שהייתה בהריון ממנו, ושלחה ברק שיפגע בבטנה של סמלי. זאוס הצמיח במהירות קיסוס על הבטן וכך ניצל התינוק דיוניסוס. לאחר שהתינוק גדל, שלחה הרה טיטאנים (ענקים) שיקרעו את גופו לגזרים. דיוניסוס מת בחורף ובאביב קם לתחייה. הוא נדד בארצות רבות ולבסוף הוכר כאחד האלים. בכל מקום בו עבר, לימד דיוניסוס את האנשים את נטיעת הגפנים ואת ייצור היין, והפיץ את פולחנו. מי שהתנגד לו - הומת, או נענש קשות בידי חסידיו.

הפולחנים לכבוד דיוניסוס התגבשו ביוון החל מהמאה השביעית לפנה"ס ומהם התפתחה הדרמה ביוון. בחורף צוין מותו האכזרי באמצעות הטרגדיות, ובאביב נחוגה תחייתו באמצעות הקומדיות. מסיבה זו הפך דיוניסוס לאל התיאטרון והמסכה. סיבה נוספת הייתה שפניו היו תמיד מכוסים מסכה, מכיוון שמי שראה אותו ללא מסכה - היה מת או משתגע. משום שחיייו היו רצופים בשינויים וגלגולי חיים, משום שהיה אל המסכה ומשום שהיין גורם לאנשים לשנות את טבעם (כאשר הם משתכרים) - הפך גם לאל המטמורפוזת (שינוי צורה). מאחר שבחגיגות האביב, הרבו לשתות יין ולהכינו, הפך דיוניסוס גם לאל היין והגפן. בחגיגות אלה גם הרבו לעסוק בפעילות מינית ובאורגיות, ולכן הפך דיוניסוס לאל הפריון. האורגיות של דיוניסוס נחוגו בתראקיה על ידי נשים שהתהלכו ביערות בתקופת החורף, כשהן לבושות עורות בעלי חיים תוך שהן מתופפות ורוקדות. הריקודים הביאו את הנשים לכדי איבוד חושים והשתוללות ששיאה היה קריעה לגזרים של שור המסמל את דיוניסוס, ואכילת הבשר חי (בהתאם לסיפור קריעת דיוניסוס לגזרים בידי הטיטאנים ששלחה האלה הרה).

במהלך שינויו הרבים, היה דיוניסוס "משוגע" למשך זמן מסוים וגם היין אותו הוא מייצג גורם לשיגעון מסוים. עקב כך הפולחן הקשור בו מלווה בשלהוב יצרים ושיגעון. אופי הפולחנים תורם לקשר הישיר בין דיוניסוס לאדם: השיגעון בא כעונש מידי דיוניסוס או בשל השפעת היין, ובעת התקף השיגעון או השכרות

עושה האדם מעשים אשר יתחרט עליהם כשיתפקח. דיוניסוס מייצג את הצדדים הבלתי נשלטים באופיו של האדם, וכוחו הרב יכול להצמיח ולהרוס, להתאכזר ולחמול, להחיות ולהמית.

במאה השישית לפנה"ס הועלו ביוון העתיקה ההצגות הראשונות בתאטרון, הכונו בשם "טרגדיות". המונח "טרגדיה" נגזר מהמילה היוונית "טרגוס" = תיש, מאחר שהשחקנים עטו על גופם עור של תיישים אשר אותם היה נהוג להקריב לדיוניסוס. שלושה מחזאים טראגיים מתבלטים בתקופה זו - אייסקילוס הכותב את "האורסטיאה", סופוקלס הכותב את "אדיפוס המלך" ו"אנטיגונה", ואוריפידס הכותב את "מדיאה" ו"בנות טרויה".

הטרגדיות החלו כדו שיח בין שחקן אחד למקהלה, ולאחר מכן התפתחו לשני שחקנים ומקהלה. תפקיד המקהלה היה לספר את הסיפור, כאשר השחקן ביטא את העלילה והחליף מסכות ותלבושות. העלילות היו מורכבות עד כדי כך שרק האלים היו מסוגלים לחלץ את הגיבור מהתסבוכת. זהו היה התפקיד של ה"דאוס אקס מכינה" – האל מתוך המכונה. ה"התערבות" בוצעה באמצעות הורדת האל (בצורת בובה) אל הבמה על ידי חבלים. שערו בדמיונכם עלילה שהולכת ומסתבכת ולא נראה שיש בה כל מוצא, עד שמורד לבמה פסל הפותר את מכלול הבעיות שהוצגו בה.

במאה החמישית לפנה"ס החלו להופיע ההצגות הקלילות יותר. לאחר ההצגה היו יוצאים בתהלוכת הוללים הנקראת "קומדיה" מלשון "קומוס" = הוללות. בתהלוכה זו לכבוד דיוניסוס היו נוהגים לשאת על גבי אלונקה אבר מין זכרי גדול שמבטא את יכולותיו המופלאות.

התפתחות התיאטרון קיבלה האצה משמעותית בד בבד עם התפתחות הדמוקרטיה באתונה. התיאטרון עמד במרכז של התרבות הדמוקרטית באתונה. הדרמה, שצמחה כאמור מתוך פולחן דתי, הפכה לריטואל אזרחי המסובסד על ידי עשירי האזרחים. היא פנתה לקהל יעד רחב מאוד, גדול יותר ומגוון יותר. לתיאטרון "דיוניסוס" באתונה הייתה קיבולת של כ-14,000 צופים, ובקהל ישבו בנוסף לאזרחים גם נכרים וכנראה אף נשים.

אופייה החזותי, האוראלי והקצבי של הדרמה ומרכיביה העלילתיים, המוזיקליים והכוריאוגרפיים התאימו לסוגה עממית המיועדת לתקשורת המונים. גם האזרחים שאוריינותם הייתה מוגבלת נחשפו באמצעותה לתרבות עשירה.

חגיגה דתית ואזרחית זו, אשר אירועיה ארכו יום שלם (לעיתים מזריחת החמה), הייתה פתוחה לכל. בתחילה הכניסה אליה הייתה חופשית, ולאחר מכן נקבעו דמי כניסה נמוכים ונוסדה קרן ציבורית שמימנה את דמי הכניסה לאלו שידם אינה משגת. התיאטרון היה מנת חלקה של כל האוכלוסייה ולא נחשב לזכות יתר.

התיאטראות בארץ

כל התיאטראות בארץ הם רומים. התיאטרון הראשון בארץ-ישראל הוקם על ידי הורדוס בשלהי המאה הראשונה לפנה"ס. באותה עת היו היהודים רוב בארץ-ישראל, אך היו בה גם אוכלוסיות אחרות שהתגוררו ברובן בערי החוף ובדקפוליס שבעבר הירדן המזרחי. הורדוס הקים שלושה תיאטראות: בירושלים, יריחו, ובקיסריה. הורדוס אנטיפס (בנו, נשיא הגליל) הקים תיאטרון נוסף בציפורי. תיאטראות אלו הוקמו כחלק מהמאמצים להפוך את יהודה לממלכה הלניסטית, כחלק מה"סדר חדש" שהונהג בתקופת אוגוסטוס.

התיאטרון רומי

הרומים אימצו את התיאטרון היווני מהמאה השלישית לפנה"ס, והכניסו בו שינויים. סגנון ההופעות הרומיות הוא קליל, וולגרי, וגם יותר ונקרא "מימוס" ו"פנטומימה".

"מימוס" אלו הופעות שבהן יש ביקורת, לעג, וסרקזם נגד תופעות חברתיות ונגד קבוצות שונות בחברה. ניתן לדוגמא ללעוג לאנשים בשלטון שסרחו, ועל הנוצרים שנרדפו על ידי הרומאים. נוצרים התנגדו לפולחן האל של הקיסר, מה שהפריע לרומאים. בו בזמן היהדות זכתה, בדרך כלל, להערכת הרומאים - היא נחשבה לדת מוכרת ("רליגיו ליקיטה") ולא נרדפה באופן שיטתי.

"פנטומימה" אלו הופעות המבוססות בעיקר על המיתולוגיה. שחקן אחד המתנועע ללא מילים, המתאר בריקוד סצנות שונות תוך כדי החלפת תלבושות, בזמן שהמקהלה מספרת את סיפור העלילה. הנשים השתלבו בתיאטרון - הן גילמו תפקידי נשים והיו בין הצופים.

האמפיתיאטרון

"אמפיתיאטרון" הינו תיאטרון כפול. זהו מבנה רומי, שמקורו אטרוסקי (אזור טוסקנה). המבנה הוא בעל מקור שונה ותפקיד שונה מאשר לתיאטרון. אפילו יוספוס פלביוס התבלבל בין שני מבני השעשועים הללו. באמפיתיאטרון נערכו שני סוגים של אירועים: קרבות גלדיאטורים - מונרה (munera), ומחזות מבוזמים של ציד (venationes).

האמפיתיאטרון היה מבנה אליפטי, ובו מערכת מושבים המקיפה את הזירה מכל עבר ב-360 מעלות (ה"ארנה"). במרכזו זירה אליפטית או עגולה המוקפת קיר גבוה, ואליה מובילים שני פתחים זה מול זה על אותו הציר. הכניסות נועדו לקהל ושמשו גם לתהלוכות שקדמו לאירוע ("פומפה"). הגלדיאטורים הצדיעו לקיסר: "אווה ציזר מוריטורי טה סאלוטאנט" - "הידד הקיסר! ההולכים למות מברכים אותך".

זהו איננו מבנה יווני - מקורו איטלקי והוא נולד על אדמת איטליה. יתכן כי זהו רעיון אטרוסקי - באירועים קדומים היו גלדיאטורים נאבקים בפורום "רומנו", במסגרת מה שכונה גם "המשחקים האטרוסקים". שעשועי האמפיתיאטרון היו נפוצים מאד באיטליה ובאזורים שנכבשו על ידי הרומאים, ועברו תהליך מואץ של רומאניזציה.

בארץ-ישראל אותרו רק ארבעה אמפיתיאטראות, כולם ממערב לירדן: סקיתופוליס (בית שאן), אלאותירופוליס (בית גוברין), ניאפוליס (שכם) ו**בקיסריה**. את קיומם של אמפיתיאטראות באגן המזרחי של הים התיכון יש לראות בהקשר של נוכחות חיילי הלגיונות הרומיים ומלוויהם, שהיו הצרכן העיקרי של שעשועי האמפיתיאטרון.

הרעיון האמפיתיאטרלי - אנשים ההורגים זה את זה תמורת כסף - נראה בלתי נסבל לבן תרבות המערב של ימינו. למעשה היו הגלדיאטורים ברובם אנשים חופשיים ולא שבויי מלחמה או עבדים. בתקופה הרפובליקנית הם מומנו על ידי העיר וזכו לתהילה. רובם לא סיימו את הקריירה במוות. לא היה זה ספורט אלא יותר מופע שעשוע - אירוע להמונים בעל גוון פולחני וציבורי. הם אומנו על פי כללים. היו מספר סוגי קרבות ומספר סוגי כלי נשק - על בסיס אתני מסורתי. קרבות התחוללו גם בין שני סוגי כלי נשק או שני סוגי לחימה. בדרך כלל התנהלו קרבות בזוגות, אך לעתים היו משתתפים רבים יותר - עד קרבות בין שמיניות. השימוש האכזר ביותר באמפיתיאטרון היה הוצאות להורג, אשר הפכו גם הן לשעשוע להמונים - הפושע שנתפס הולבש כ**פרומתיאוס**, נקשר לסלע, ושם הומת על ידי נשר. קיימות עדויות אודות משגלים בין נשים (שרצחו) לבין חיות. לעתים היו מתקיימים גם **מימוס** - משגלים בין בני אדם. היו מקרים בהם נוצר מחסור בפושעים עקב הפופולריות הרבה של האירועים האמפיתיאטרליים. בימי **אוגוסטוס** היו כ-50 אירועים ובימי קונסטנטינוס היו כ-200. היה זה בידור עבור הפלבס (בני העם הפשוט), שנועד לקנות שקט.

ההיפודרום

"היפודרום" מיוונית: "היפוס" = סוס, ו"דרומוס" = מסלול. היפודרום הוא מקום המשמש למרוצי

מרכבות, הנחשבו לאירוע מכובד ביוון העתיקה. היפודרום בנוי בצורת האות האנגלית U. בתקופה הרומית נוספה מערכת מושבים המקיפה את צדדיו, ובקצהו הפתוח נוספו "קרקס" - תאי הזנקה.

ההיפודרום בקיסריה, שנבנה בתקופת הנציבים על ידי הורדוס, משתרע לאורך קו החוף של הישוב. גם מתקן זה כמו התיאטרון היה ממוקם בגיא טבעי ואורכו פי 2.5 מאשר התיאטרון. במקור היה מוקף ב-12,000 ספסלי אבן, מתוכם נותרו כיום המושבים שבצדו המזרחי. לאורך הקירות המקיפים את הזירה נחשפו ציורי בע"ח בהם נראים תיאורים של מחזות ציד - יתכן בהשראת הפעילות במקום. בקצה הצפוני של הזירה נחשפו עמדות הזינוק, ומכאן למדים כי המקום שימש גם כהיפודרום. הוצע לקרוא למבנים מעין אלו בשם "היפוסטדיום", שילוב של היפודרום ואצטדיון כאחד.

באמצע המאה השנייה, הוחלט לבטל היפודרום זה על מנת לבנות **אמפיתיאטרון** בחלקו הדרומי. כאלטרנטיבה נבנה היפודרום ממזרח לעיר. כחלק מהבנייה הוסב חלקו הדרומי של ההיפודרום למגורי בעלי החיים לקרבות באמפיתיאטרון. האמפיתיאטרון היה בשימוש עד אמצע המאה השלישית. בזמן זה המושבים הנמוכים היו סיון ליושבים בהם, עקב קירבה לחיות הטרף ולגלדיאטורים. בשל כך אולתרו רשתות שהותקנו לאורך המושבים התחתונים.

ההיפודרום בקיסריה כיום הינו משוחזר ובמרכז ה"ספינא" (אותה נכיר בהמשך) – אובליסק.

ה"קירקוס" (היפודרום ברומית) היה מתקן השעשועים החשוב וההמוני ביותר בעולם הרומאי. בקירקוסות התקיימו גם קרבות גלדיאטורים, אגרוף, ציד, פולחנים ואספות. אזרחי רומא התמכרו לקירקוס שסיפק בידור עשיר ומלא מתח.

המרוץ התנהל לאורך מחיצה – **"ספינא" (pinas)** - אזור מוגבה שהוקם באמצע המסלול וחצה אותו. מהרגע שהחל המרוץ, יכלו המשתתפים לחסום את דרכם של מתחריהם ובכך לגרום להם להתנגש בספינא. בכל אחד מקצוות הספינא נמצאו עמודים – **"מטאה" (eetam)**, שסביבם סבבו המרכבות. בנקודות אלו התרחשו חלק גדול מהתאונות.

תחרויות ספורטיביות, ותחרויות בכלל, תפסו מקום חשוב בעולם היווני-רומי. מרוץ מרכבות היה אחד מענפי הספורט הפופולאריים ביותר ביוון העתיקה ובקיסרות הרומית. הספורט, שנחשב מסוכן ואפילו קטלני לרוכבים ולסוסיהם, עורר תמיכה עצומה מצד הקהל. במשחקים ביוון וברומא היה ערך מיוחד למרוצי המרכבות.

חלק מהמאפיינים של הספורט, שהיו חריגים בתקופתם, דומים מאוד לאלו של הספורט המודרני. ברומא, לדוגמה, ייצגו קבוצות את תומכיהם הכלכליים, ולעתים התחרו על רוכבים טובים. קבוצות אלו הפכו למוקד של הערצה, עד שבין התומכים בקבוצות יריבות פרצו סכסוכים אלימים. יריבויות אלו הפכו בסופו של דבר לפוליטיות, ועם התפשטות הספורט גדלה השפעתו על החברה. חשיבות הספורט דעכה בעקבות קריסת האימפריה הרומית, לאחר ששרד רק זמן קצר באימפריה הביזנטית.

ברומא היה מרוץ המרכבות הספורט האהוב ביותר על הצופים, והרוכבים היו אלילי ההמון. במידה רבה עמדו הרוכבים מעל החוק; **על פי נוהג עתיק הותר להם לגנוב ולרמות ללא עונש**. ברומא נוצר **סוג חדש של צופה: האוהד הנלהב**, שהשתייכותו הסיעתית מהווה תוכן מרכזי בחייו. הרוכבים ברומא לא באו מעולם מן השכבות הגבוהות של החברה – שמה לכך קץ תלונה של אסיניוס פוליו, מן הבולטים בסנטורים, עקב פציעת נכדו במשחקים אלה. לאחר זמן אסר אוגוסטוס על בני טובים להופיע בכל מופע שהוא ובכך **סכנותיו של המרוץ נותרו נחלתן של אנשים פשוטים בלבד**.

אחד התפקידים של מופעי ספורט, בזמנים שונים ובמקומות שונים, הוא ליצור מפגש בין הציבור לבין מנהיגיו. גם בימינו נוכחים מדינאים בתחרויות, ומגיבים להן לעיני הקהל ולעיני התקשורת. נוכחותו של מנהיג מוסיפה יוקרה לאירוע ספורטיבי. גם התחרות עצמה מעצימה את הדימוי של המנהיג, ונותנת לו הזדמנות להיפגש עם הקהל ברגע חגיגי ובעל עוצמה רגשית גבוהה. מושגי העוצמה והניצחון הם חלק מהותי של התחרות הספורטיבית. עוצמה וניצחון הם גם ממהותו של שלטון.

לפי האגדות, **המשחקים האולימפיים היו מבוססים על מרוצי המרכבות** - אגדה אחת לדוגמה מספרת על המלך אוינמאוס, שהעמיד אתגר בפני מחזרי בתו - עליהם לנצח אותו במרוץ מרכבות. בסופו של דבר היה זה פלופס, שניצח את המלך בעזרת הסוסים של פוסידון, והמשחקים האולימפיים הוקמו לכבודו.

המרוצים ברומא היו דומים מאוד למרוצים ביוון, אולם הם נערכו עשרות פעמים ביום במשך מאות ימים בשנה. בניגוד למרוצים ביוון, שכללו שנים עשר סיבובים, המרוצים ברומא כללו שבעה, ומאוחר יותר חמישה סיבובים, כדי לאפשר יותר מרוצים ביום. המרוצים ברומא היו גם דומים יותר למרוצים כיום, מבחינה כלכלית. הרוכבים היו מקצוענים, ובין הצופים נערכו התערבויות. המרוצים בהם המרכבות נרתמו לארבעה סוסים ("קוודרג'") היו החשובים יותר. אולם, במקרים נדירים, אם רוכב רצה להתפאר בכישוריו, הוא הורשה להביא עד עשרה סוסים למרוץ, למרות שדבר זה היה מאוד לא יעיל. הרוכבים ברומא, בניגוד לאלו ביוון, לבשו קסדות וציוד מגן. עוד בניגוד ליוונים, הרומאים קשרו את המושכות סביב מותניהם במקום להחזיקן ביד. דבר זה הוביל לגרירתו של הרוכב במקרה שמרכבתו התהפכה. בשל זאת נהגו רוכבים רבים להביא עימם סכינים, על מנת שיוכלו לשחרר עצמם במקרה של תאונה.

הבדל חשוב נוסף מיוון היה שברומא הרוכבים עצמם נחשבו למנצחים, למרות שהיו בדרך כלל עבדים. המנצחים קיבלו את זרי הדפנה, בנוסף לכסף שבו יכלו לקנות את עצמאותם. רוכבים יכלו להתפרסם באימפריה בכך שהצליחו לשרוד, שכן תוחלת החיים של רוכב המרכבות הייתה קצרה למדי. אחד מאותם נהגים מפורסמים היה סקורפוס, שניצח ביותר מ-2,000 מרוצים, טרם שנהרג בתאונה ב"מטא" בגיל 27. גם הסוסים יכלו להתפרסם והרומאים שמרו על סטטיסטיקות מפורטות של שמותיהם, זנם, ואופן הטיפול בסוסים המנצחים.

ההמון הצופה במרוצים

בעיני המלומדים הרומיים (בימי הרפובליקה ובימי האימפריה), היה ההמון מעיין מפלצת לא רציונאלית, שוחרת מדנים, הדורשת עוד ועוד לחם ומשחקים. קורניליוס טקיטוס, סנאטור והיסטוריון רומי, מספר על ימי המבוכה שבין רצח נירון קיסר לבין בואו של הקיסר גלבה לרומא: "מי ציפה אז בחרדה לשינוי דרכי השלטון? השפלים שבהמון העם, שהורגלו במשחקי קירקוס ובתיאטראות".

סיכום

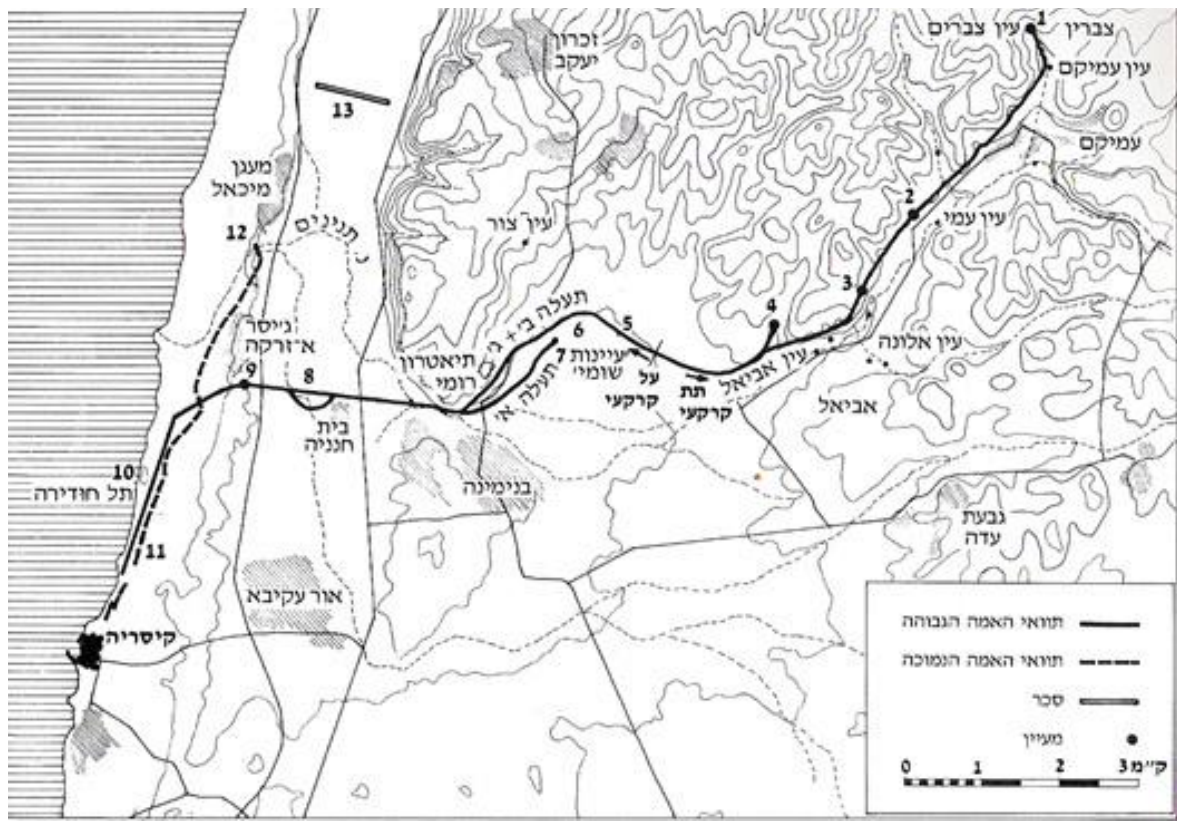
יחסי הגומלין בין הציבור הרומי למנהיגיו מצאו בקירקוס מסגרת שהתקיימה במשך מאות שנים. מסגרת זו לא הייתה מתמידה לולא שני הצדדים הפיקו ממנה תועלת.

השליטים בנו את הדימוי שלהם מול הקהל בקירקוס. הם נעזרו באווירה המיוחדת ששררה בו, וגם בעובדה הפשוטה שהיה מקום כינוס גדול ביותר. **"ב"קירקוס מקסימוס" שברומא יכלו לצפות בשליט רבע מיליון בני אדם.**

עריכת משחקים מרשימים ברומא היוותה הפגנה של נדיבות כלפי הציבור. גם הכרזות על חלוקת תבואה מסובסדת נמסרו במשחקים. כמו כן ניתנו בהם מענקים, ונמסרו עתירות ובקשות לקיסר. השלטון הפגין בזירה גם את יכולתו למחוך את אויביו. העדות המוחשית לכך ברומא היה ה"טריומף" - תהלוכת הניצחון שעברה דרך הקירקוסים. בהיפודרום של קונסטנטינופול נערכו הוצאות להורג - אף הן עדות חותכת ודרמטית לעוצמת השלטון.

שלטון זקוק לטקסים וגיבוי ראויה. הקירקוס סיפק הזדמנות נפלאה לכך, הן לקיסר והן לנושאי המשרה השונים. כניסתם לקירקוס הייתה טקס מרהיב - מופע בפני עצמו. הוא כלל תלבושות יקרות ומפוארות במיוחד, ופמליה לבושת הדר.

אם הפער בין השליט לבין האזרח הפשוט היה רחב דיו, אם ה-"maestas", הפאר (majesty), של הקיסר היה מבוסס דיו, יכול היה הקיסר לחרוג ממנו במחווה של "אזרחיות" או עממיות. גם לכך סיפק הקירקוס שפע של הזדמנויות. מול ההמון הנסער, באווירה טעונת רגשות, התייצבו אנשי השלטון, היוזמים את ההתרחשות ומנצחים עליהן. הם קבעו לאירוע כללי טקס: צורת כניסה, לבוש, ומקום ישיבה - אשר גרמו להם להראות לעיני כל, ולהיות מובחנים מכלל הציבור. כלומר, במעמד זה היה צירוף של מעין אינטימיות וקרבה.

אמות המים לקיסריה

קיסריה הייתה פעילה במשך כ-1300 שנה, כאשר אמות המים לא תמיד פעלו כולן יחדיו. כיום נמצאו שרידים של ארבע אמות מים. שלוש מהן מרכיבות את אמת המים העליונה והמפורסמת, המופיעה על גבי הגליות, ואחת מהן מרכיבה את אמת המים התחתונה. למרות שאמה זו פחות מרשימה, היא מודרנית ביותר ובעלת ספיקת מים גדולה יותר.

אמת המים הגבוהה, הרי זו תעלה 1, מקורה בעיינות שוני (דרומית לזיכרון יעקב וצפונית לבנימינה. דרומית-מזרחית לרמת הנדיב) היא הקדומה ביותר ונבנתה בימי הורדוס. **מהלך האמה:** התעלה מתחילה בעיינות שוני (מס' 5 במפה). היא פונה לכיוון דרום-מערב עד למחצבות בחוטם הכרמל, שם פונה מערבה ללא כל סטיות עד למחסום טבעי - הרי זהו רכס הכורכר. התעלה מתגברת על מכשול זה ע"י נקבה שנחצבה בתוך סלע הכורכר. ידוע כי לאמה זו נוסף בשלב מאוחר יותר קירוי למניעת כניסת מזהמים. תעלה זו **העבירה 930 מ"ק מים בשעה.**

תעלה 2: נבנתה בזמן מאוחר יותר לתעלה 1 וצמודה אליה. **ההבדלים בין התעלות:** תעלה 1 שנבנתה מאבן כורכר קשה, עומדת על תילה ללא כל תיקונים. לעומת זאת, תעלה 2 נבנתה מאבני גזיל וכורכר רך, וההרס והתיקונים בה רבים. ספיקתה **המרבית לשעה היא 1600 מ"ק מים.** כמעט כפול מתעלה 1.

על גבי אמה זו נמצאו עשר כתובות מזמנו של אדריאנוס, כלומר מימי מרד בר כוכבא. שמונה מהן שייכות ללגינות רומים. כתובת אחרת אשר נמצאה במקום תוארכה לשנת 385 לספירה, ובה מסופר על תיקון האמה.

בניית תעלה 2 הצריכה מקורות מים נוספים, ולכן היה צורך בשימוש מעיינות של נחל תנינים העליון - במעיין צברין הנמצא צפונית ליישוב עמיקם.

תעלה 3 נבנתה על גבי תעלה 2, וספיקתה **215 מ"ק מים בשעה.** בתקופה הצלבנית הוקמה העיר על הריסות העבר והיה צורך באמה גבוהה יותר. עקב כך הייתה תעלה זו גבוהה מתעלה 2 בשלושה מטרים. הפרש הגבהים היה ההבדל היחידי בין.

תעלה נמוכה: האמה הנמוכה נבנתה ככל הנראה בתקופה הביזנטית. ראשיתה ממעיינות כברה, כ-5 ק"מ צפונית לקיסריה. גובה המעיינות הוא 3.5 עד 4 מטר מעל פני הים, ולכן נוצר הצורך להרים את מפלס המים לגובה של 6 מטרים. עקב כך בנו הרומאים שני סכרים אשר יצרו בריכה. לאמה זו הייתה **ספיקה מירבית של 2500 מ"ק מים בשעה**.

תודות :

לאורי הרטמן על העריכה.

ליאנה מרקשייד הטייסת .

עד הפעם הבאה- נתראה!!!

אבי הרטמן

קישור לסרטון: [לחץ כאן](#)

להורדת המסלול בפורמט Google Earth: [לחץ כאן](#)

להורדת המסלול בפורמט עמוד ענן: [לחץ כאן](#)

להורדת המסלול בפורמט gpx : [לחץ כאן](#)

למזג אויר במנחת : [לחץ כאן](#)

למפת Googel Maps : [לחץ כאן](#)